

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

На основі теоретичного аналізу наукового доробку вітчизняних та закордонних учених автор розглядає специфіку поняття «просоціальної поведінки»; розкриває вікові, анатомо-фізіологічні та індивідуально-психологічні особливості учнів початкової школи, які необхідно враховувати вчителям та вихователям з метою формування просоціальної поведінки дитини відповідно до динаміки соціальних змін і вираженої орієнтації суспільства на соціальний престиж і успішність.

Ключові слова: молодший шкільний вік, психо-фізіологічні особливості учнів початкової школи, формування просоціальної поведінки.

Сучасний стан розвитку суспільства визначається змінами в навчальній та виховній сферах. Тому поява нових цілей і цінностей в освіті потребують переосмислення змісту, форм і методів виховання дітей та учнівської молоді. Одночасно руйнівні соціальні ефекти, які спричиняють соціальну диференціацію і стратифікацію суспільства, агресію, «мобінг» (від англ. mobbing — гнобити, грубити, глумити, нападати), девальвацію моральних та інтелектуальних цінностей, кризу сім'ї, конфлікт поколінь — це виклики сучасності, які свідчать про актуальність дослідження та необхідність розбудови системи превентивного виховання, створення безпечного освітнього середовища загальноосвітнього навчального закладу, формування просоціальної поведінки особистості відповідно до динаміки соціальних змін і вираженої орієнтації суспільства на соціальний престиж і успішність.

Аналіз сучасної психолого-педагогічної літератури з проблеми формування просоціальної поведінки свідчить про недостатність досліджень, в яких розкривалися б механізми та специфіка розвитку просоціальної поведінки учнівської молоді. Оскільки клас для молодшого школяра — це значуща соціальна група і прояви просоціальної поведінки є необхідним елементом повноцінної взаємодії у шкільному середовищі, вивчення означеної проблеми як у теоретичному, так і в практичному аспектах щодо учнів початкової школи є важливим.

Молодшими школярами вважають дітей віком від 6/7 до 10/11 років, які навчаються у 1-4 класах сучасної школи. Цей віковий період завершує етап дитинства. «Наприкінці молодшого шкільного віку, — зазначає академік І. Бех, — підрастаюча особистість стає готовою до нормативного функ-

ціонування в соціумі. Вона орієнтується у ньому відповідно до того, яким чином — самостійно чи опосередковано — усвідомила потреби, що характеризують міжсуб'єктні відносини, що превалюють у школяра з оточуючими; умови, що сприяють їх задоволенню і діям, виконання яких не пов'язане зі страхом; відтерміновані цілі, для досягнення яких дитина може відмовитися від перспектив задоволення чи зростання власного статусу» [2, с. 102].

У психолого-педагогічних дослідженнях (Г. Абрамова, Б. Айсмонтас, М. Боришевський, М. Добриніна, Л. Долинська, М. Задесенець, А. Захаров, І. Кулагіна, А. Люблінська, І. Матюша, В. Мухіна, Л. Обухова, Н. Тализіна, М. Фіцула, Л. Фрідман та інші) приділяється увага основним характеристикам поведінки молодших школярів (стриманість, співпереживання, почуття власної гідності, імпульсивність, агресивність, афективні стани), формуванню їхньої самооцінки, самоконтролю, моральної поведінки, здатності до моральних вчинків.

Просоціальна поведінка (*prosocial behavior* від лат. *pro* — приєднання, що вказує на дію в якихось/чийхось інтересах й *socialis* — суспільний) у психологічній енциклопедії визначається як поведінка індивіда, що орієнтується на благо соціальних груп, надання допомоги та є протилежною характеристикою до асоціальної поведінки. У вітчизняній психології просоціальна поведінка розглядається в рамках таких понять, як альтруїзм, гуманні відносини, відносини солідарності, взаємодопомоги, співучасті, гуманістичні цінності, формування й розвиток емпатії, відмінності просоціальної та асоціальної поведінки (І. Бех, В. Абраменкова, І. Фурманова, Л. Антілогова, Л. Божович, Б. Братусь, Ф. Василюк, Х. Джус, Б. Додонов, В. Куніцина, Я. Неверович, В. О. Ядов, С. Якобсон та інші). Такі аспекти просоціальної поведінки, як альтруїзм/егоїзм, разова допомога/постійна допомога, особистісні зміни/ситуаційний контекст, походження емпатії є предметом досліджень Д. Dovidio, L. Penner, J. Piliavin, J. Rushton, С. Шварца. На думку зарубіжних дослідників, просоціальна поведінка являє собою дії на користь іншим людям, а також охоплює симпатію, співпрацю, допомогу, сприяння, альтруїзм, взаємодію (Г. Крайг, Д. Бокум, В. Джеймс, В. Занде, Л. Мерфі, В. Стауб, Р. Чалдіні та інші).

Відомо декілька теоретичних моделей, що становлять структуру просоціальної поведінки особистості: модель прийняття рішень щодо надання допомоги у кризових ситуаціях

Латане і Дарла; просоціальна модель С. Шварца та Ховарда; модель просоціальної поведінки, запропонована у 2006 році З. Ліндербергом, яка передбачає п'ять видів поведінки: співпрацю, справедливість, альтруїзм, надійність, повагу до інтересів інших [6].

Проблематикою формування просоціальної поведінки учнів сучасного загальноосвітнього навчального закладу з позиції педагогічної науки займалися вітчизняні науковці Л. Калашникова, Ю. Мазур.

Американський вчений Дж. Аронфрід, автор теоретичної концепції просоціальної поведінки, в основі якої — здатність до співпереживання емоційного стану іншої людини, що складається із позитивного, насамперед, сімейного життєвого досвіду дитини. Тому надзвичайно важливим для формування просоціальної поведінки молодшого школяра є приклад і позитивний вплив родини, в якій дорослі слугують для дітей зразками і вчителями у сфері людських стосунків. Моделі взаємин батьків визначатимуть ставлення дитини до навколишнього світу у майбутньому. Поведінку дорослих-батьків можна описати за допомогою двох пар ознак: неприйняття — розташування і терпимість (самостійність, воля) — стримування (контроль). Позитивно налаштовані до дітей батьки вважають, що їхні діти володіють багатьма позитивними якостями, дістають радість від спілкування з ними, приймають їх такими, якими вони є. Батьки, в яких домінує контроль (стримування), декларують дітям багато заборон, нагляд, суворе визначення норм поведінки. Від молодших школярів такі батьки вимагають стриманої поведінки, гарного навчання, уміння поводитися належним чином за столом, дотримання чистоти і порядку. Їм властиві суперечності в системі вимог і заборон. Поблажливі батьки, на відміну від вимогливих, звичайно роблять мало зауважень дитині, не забороняють гучних ігор, їх мало турбує охайність і слухняність, вони надають необмежену волю. Фактором розвитку особистості молодшого школяра на тлі формування просоціальної поведінки є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості та старанності дитини.

Розглянемо деякі, на нашу думку, значущі для формування просоціальної поведінки вікові, анатомо-фізіологічні та індивідуально-психологічні особливості молодших школярів. Нижня межа цього вікового періоду (6-7 років) поєднує ознаки дошкільного дитинства і школяра, що зумовлено переходом

до навчання як систематичної та цілеспрямованої діяльності. Зміна провідної діяльності з ігрової на навчальну сприяє усвідомленню виконання суспільно важливої, обов'язкової та значимої діяльності, яку оцінюють і поважають дорослі. Суспільна значущість навчання змінює самооцінку дитини, сприяє перебудові взаємин у сім'ї. «Саме тому, що навчальна діяльність є суспільною за своїм змістом (у ній відбувається засвоєння усіх надбань культури та науки, накопичених людством), суспільною за своїм сенсом (вона є суспільно значущою і суспільно оцінюючою), суспільною за своїм виконанням (виконується відповідно до суспільно вироблених норм), — зазначив Д. Ельконін, — вона є провідною у молодшому шкільному віці, тобто у період її формування».

Період «шкільної епохи» (І. Бех) викликає ряд змін: анатомо-фізіологічних, фізичних, соціальних. У період з 6-7 до 10-11 років триває ріст і розвиток організму молодшого школяра, змінюються пропорції тіла, зокрема співвідношення голови та довжини тіла. Однак темп росту дітей обох статей уповільнюється, а збільшення ваги пришвидшується. За цими показниками хлопчики випереджають дівчаток. Однак за збільшенням грудної клітки дівчатка у 9 років наздоганяють хлопчиків, а в 10 — випереджають. Урахування знань щодо статевої відмінності типових представників чоловічої та жіночої статі (до прикладу, таких психофізіологічних та соціальних характеристик, як: активність поведінки, розвиток особистості, діяльність, вихованість) сприятиме ефективному формуванню просоціальної поведінки учнів початкової школи, стимулюватиме розроблення та апробацію різноманітних виховних і навчальних технологій [5, с. 23-25]. Кістковий апарат молодших школярів відзначається гнучкістю, оскільки в ньому ще багато хрящової тканини. Активно розвивається м'язова система, що сприяє зростанню фізичної сили, підвищенню здатності організму до відносно тривалій діяльності. Продовжується ріст серцевого м'яза. Артерії у молодшого школяра дещо ширші, ніж у дорослого, що зумовлює особливість його артеріального тиску. Під впливом різних рухів, позитивних і негативних емоцій частота серцевих скорочень швидко змінюється. Діти цього віку дихають з більшою частотою, ніж дорослі. Вага мозку першокласника наближається до ваги мозку дорослої людини. У молодшому шкільному віці відбувається морфологічне дозрівання лобного відділу великих півкуль головного мозку, що створює можливості для цілеспрямова-

ної вольової поведінки, планування і виконання програм дій. Нервова система молодшого школяра набуває пластичності; зростає роль другої сигнальної системи; швидше утворюються тимчасові нервові зв'язки, виробляються нові дії, зміцнюються динамічні стереотипи. Діти 6-10 років все більше здатні до наслідування; значної ролі набуває оцінка й самооцінка дій і вчинків, взаємо- та самоконтроль у поведінці й діяльності. На думку Л. Виготського, саме в молодшому шкільному віці починає складатися самооцінка дитини, яка опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід діяльності та спілкування з іншими людьми. Це найважливіша властивість особистості, яка сприяє забезпеченню контролю за власною діяльністю з позиції нормативних критеріїв, організації своєї поведінки відповідно до соціальних норм.

Центром психічного розвитку дитини стає формування довільності всіх психічних процесів (пам'яті, уваги, мислення, організації діяльності) завдяки первинному засвоєнню системи понять. Зміна провідної психічної саморегуляції, тобто підпорядкування довільної діяльності свідомо поставленим цілям зумовлено вимогами щодо систематичного та обов'язкового виконання дитиною багатьох правил (поведінки на уроці, шкільного життя, виконання завдань на уроці і вдома, стосунків з однолітками і вчителями тощо). Дотримання цих правил вимагає вміння регулювати свою поведінку. Одночасно спостереження свідчать, що поведінка згідно з нормами, які прийняті в суспільстві, забезпечується лише в тому разі, коли вимоги висуваються всіма членами групи. Дотримання цих вимог виступає способом розв'язання суперечностей і конфліктів. Розвиток самооцінки активно впливає на поведінку, більш адекватне оцінювання своєї діяльності, вчинків сприяє правильному розумінню своїх успіхів і невдач. Згідно з концепцією Е. Еріксона, у молодшому шкільному віці формуються такі важливі особистісні утворення, як почуття соціальної і психологічної компетентності (за несприятливого розвитку — соціальної і психологічної неповноцінності, неспроможності), а також почуття диференціації своїх можливостей. На думку вченого, стимулювання в цей період компетентності є важливим фактором формування особистості.

З розвитком пізнавальних процесів у молодших школярів збільшується питома вага словесно-логічного запам'ятовування порівняно з наочно-образним, зміцнюється увага, удосконалюється відтворююча уява та виникають нові новоутво-

рення: довільність поведінки (уміння свідомо ставити мету дії, шукати і розв'язувати проблеми, знаходити засоби досягнення, долати труднощі і перешкоди, що пов'язане з основним мотивом в означеному віці – мотивом досягнення успіху), внутрішній план дії (здатність обирати і зіставляти варіанти дії, планувати їхній порядок і засоби реалізації), рефлексія (уміння «розглядати й оцінювати» власні думки і дії) та здібність цінувати особистість людини (І. Д. Бех). Також у дитини розвивається спрямованість на інших людей, що отримала своє вираження у просоціальному типіві поведінки, який є значущим для розвиненої особистості.

Відбуваються істотні зміни у психіці дитини, нею свідомо сприймаються соціально значущі норми і цінності, засвоюються моральні правила, забезпечується підтримка міжособистісної злагоди, мирного вирішення конфліктів; формується правильний стиль спілкування між хлопчиками та дівчатками; розвиваються почуття обов'язку, відповідальності; закладаються основи внутрішньогрупових ролей, що мотивуватимуть поведінку у середніх та особливо старших класах і визначатимуть майбутнє самоствердження особистості.

Становлення і розвиток у молодшому шкільному віці охоплюють такі фази, як адаптація (пристосування до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей і особливостей) та інтеграція (включення у групу ровесників). Школяр потрапляє в нову для нього групу ровесників-однокласників, яким притаманні нові оцінки, зв'язки, відносини, нові ставлення кожної дитини-учасника спільної діяльності до власного завдання як до загального, що за грамотного педагогічного контролю-спонукання сприятиме формуванню просоціальної поведінки. Молодший школяр гостріше переживає за оцінку товаришами своїх дій, прагне домогтися їх схвалення і тим самим посісти певне місце в групі однокласників.

Р. Шелл і Н. Айзенберг, провівши мета-аналіз залежності проявів просоціальної поведінки від статі та віку, вказали на найбільший показник таких проявів, як турбота та здатність до жертв саме у дітей молодшого шкільного віку.

Нам імпонує висновок досліджень В. Стауба (США), що постійне вправління молодшого школяра у просоціальних вчинках шляхом включення рольових ігор до арсеналу педагогічних впливів сприяє проявам просоціальної поведінки у повсякденному житті.

Формування просоціальної поведінки молодших школярів здійснюється у певних організаційних формах, що визначаються специфікою масової, групової та індивідуальної позакласної і позашкільної роботи з учнями.

У системі роботи учителя, вихователя початкових класів великого значення поряд з головним методом — привчання через різноманітні вправи має і метод роз'яснення: розповідь. Оскільки в молодшому віці у дітей домінує образне мислення, то найбільш характерним, на думку вчених, є застосування у навчально-виховній практиці сучасної школи таких форм діяльності: ситуаційно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра-драматизація, інсценування, гра-бесіда, гра-мандрівка, екскурсія, ігрова вправа, колективне творче панно, бесіда, тематичний зошит, ранок, свято, усний журнал, групова справа, оформлення альбому, уявна подорож, конкурси, ігри, школа ввічливості, демонстрація, розповідь, моделювання, інсценізація, вікторина, екскурсія, виставка малюнків, операція-рейд, виставка-ярмарок, перекличка повідомлень, добродійна акція, хвилини з мистецтвом, година спостереження, година милування, спортивні змагання, козацькі забави, театральна вистава, ляльковий театр, ведення літопису класного колективу, веселі старты, естафети, догляд за рослинами і тваринами.

Отже, урахування вчителями та вихователями особливостей розвитку учнів початкової школи є найбільш відповідальним етапом шкільного дитинства та основним базисом для формування моделей просоціальної поведінки учнів.

Подальшого вивчення потребують обґрунтування ролі гри як одного з основних видів діяльності дитини молодшого шкільного віку та найважливішого засобу її виховання в контексті формування просоціальної поведінки; взаємозв'язок масової, групової та індивідуальної позакласної і позашкільної роботи з учнями молодшого шкільного віку щодо формування моделей просоціальної поведінки.

Література

1. Басюк Н.А. Виховання почуття відповідальності в молодших школярів. Сходинки до відповідальності: навч.-метод. посіб. / Наталія Анатоліївна Басюк ; за ред. проф. Левківського М.В. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 192 с.
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. / І.Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с. — (Серія «Альма-матер»).
3. Выготский Л. С. Кризис семи лет // Л. С. Выготский // Собр. соч. в 6 т. — М. : Педагогика, 1984. — Т. 4. — С. 376-385.

4. Істратова О. М. Довідник психолога початкової школи / О. М. Істратова. — Ростов-н/Д: Фенікс, 2006.
5. Кононко О. Л. Відмінності хлопчиків і дівчаток та їх врахування в педагогічній діяльності / О. Л. Кононко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. / АПН України, Ін-т пробл. виховання. — К.; Житомир, 2004. — Вип. 6, кн. 1. — С. 18-27.
6. Концепция просоциального поведения З. Линдерберга: материалы Межд. н-практ. конф. «Личность и общество». — Новосибирск: СибАК. — 2012. — 182 с.
7. Трухін І. Психолого-технологічні основи шкільного виховання: навч. посіб. / Ігор Трухін, Олександр Шпак // Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — Дрогобич: Вимір, 2003. — 404 с. — Бібліогр.: с. 397-400.

На основани теоретического анализа научных исследований отечественных и зарубежных учёных автор рассматривает специфику понятия «просоциальное поведение»; раскрывает возрастные, анатомо-физиологические и индивидуально-психологические особенности становления учащихся начальной школы, которые необходимо учитывать преподавателям и воспитателям с целью формирования просоциального поведения в соответствии с динамикой социальных изменений и выраженной ориентацией общества на социальный престиж и успешность.

Ключевые слова: *младший школьный возраст, психо-физиологические особенности учащихся начальной школы, поведение, просоциальное поведение.*

T. V. Tarasova

Peculiarities of Formation of Prosocial Behavior in Primary School Students

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine).

Based on a theoretical analysis of scientific achievements of domestic and foreign scholars, the article deals with the specifics of the concept «prosocial behavior». This notion is determined to be interconnected with concepts such as altruism, human relations, relations of solidarity, mutual complicity, humanistic values, formation and development of empathy, differences of prosocial and antisocial behavior. At the same time, according to foreign researchers, prosocial behavior is the action for the benefit of others, and includes sympathy, cooperation, aid, assistance, cooperation. The author emphasizes several theoretical models of prosocial behavior: a decision-making model to assist in crisis situations of Latane and Darl; a prosocial model of Schwartz and Howard; a prosocial behavior model proposed in 2006 by Z. Linderberg that provides five types of behavior: cooperation, fairness, altruism, reliability and respect for the interests of others.

The author reveals the formation and personality development stages in the early school years: adaptation (adaptation to new social conditions), individualization (an expression of individual capabilities and characteristics) and integration (inclusion in the peer group).

Analysis of psychological and educational literature allowed the author to outline schematically age, anatomical and physiological and individual psychological characteristics of elementary school students that should be considered by teachers and educators in order to develop prosocial behavior according to the

dynamics of social change and pronounced orientation of society towards social prestige and successfulness.

Keywords: *primary school age, psycho-physiological characteristics of primary school, forming prosocial behavior.*

References

1. Basiuk, N. A. (2006). Vykhovannia pochuttia vidpovidalnosti v molodshykh shkoliariv. Skhodynyky do vidpovidalnosti [Education of responsibility in junior schoolchildren. Stages to responsibility]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury.
2. Bekh, I. D. (2012). Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademydav.
3. Vygotskii, L. S. (1984). Krizis semi let [The crisis of seven years]. In L. S. Vygotskii, Works collection in 6 volumes: Vol. 4. (pp. 376-385). Moscow: Pedagogika.
4. Istratova, O. M. (2006). Dovidnyk psykholoha pochatkovoï shkoly [A Guide for Primary School Psychologist]. Rostov-n/D: Feniks.
5. Kononko, O. L. (2004). Vidminnosti khlopchykiv i divchatok ta yikh vrakhuvannia v pedahohichnii diialnosti [Differences of boys and girls and their consideration in educational activities]. In Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Issue 6, book 1 (pp. 18-27). Kyiv; Zhytomyr.
6. (2012). Konceptsiya prosotsyalnogo povedeniia Z. Linderberga [Z. Lindenberg's conception of prosocial behavior]. Proceedings of conference «Personality and society»: 182 p. Novosibirsk: SybAK.
7. Trukhin, I. & Shpak, O. (2003). Psykholoho-tekhnologichni osnovy shkilnoho vykhovannia [Psychological and technological bases of school education]. Drohobych: Vymir.